

İSLÂM HUKÛKUNDA ALIM SATIM PİYASASINA YÖNELİK BAZI DÜZENLEMELER

Şevket TOPAL*

ÖZET

Ekonomik hayâtın ahenk içerisinde yürütülmesini sağlayacak dinamiklerin oluşturulması suretiyle piyasa istikrârının sağlanması, İslâm hukûku bakımından son derece önemlidir. Bu amaçla, gerek fiyatlandırma politikaları ve gerek piyasanın sağlıklı işleyişini temin bakımından, İslâm hukûkunda ekonomik istikrârın sürdürülebilmesi adına pek çok koruyucu tedbir alınmıştır. Bu yolla İslâm hukûku hem üreticinin, hem tüketicinin ve hem de toplumun menfaatinin koruma gayesini gütmüştür. İslâm hukûkunda kamu ekonomik düzeninin sağlanmasına yönelik alınmış bulunan tedbirleri *sözleşmelere konu olan mal açısından, sözleşmelerde tarafların menfaatlerinin korunması açısından ve sözleşme sonrasında ortaya çıkabilecek sorunların çözümü açısından* olmak üzere üç ana başlık altında değerlendirebiliriz. Bu anlamda İslâm, kamusal alanda ekonomik istikrârı temin etmeye yönelik hukûkî tedbirlerini ahlâkî ilkelerle desteklemek suretiyle, ekonomik faaliyette bulunan tarafların zarar görmesini önleyecek şekilde, etkin bir mekanizma kurmayı amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: 1. Ekonomik düzen, 2. hukûkî İstikrâr, 3. aldatmanın önlenmesi, 4. aşırı fiyat artışı, 5. piyasa işleyişi.

SOME ORDERS IN ISLAMIC LAW CONCERNING MARKET

ABSTRACT

In Islamic Law, harmony and stability in economic life were given prime concern, and so many protective regulations were made by means of pricing policies in order to establish a stable and sustainable economic life. In this way, interests of producers as well as consumers and the interests of entire society were given equal priority and treated equally under the Islamic Law. In Islamic Law, regulations concerning economic order can be categorized into three groups: regulations related to goods and services mentioned in the contract, regulations related to the protection of interests of the parties in the contract, and regulations related to problems arisen after the contract. Islam did not only make regulations concerning market order but also supported these regulations on ethical ground in order to maintain an effective economic system.

Key Words: 1. Economic system, 2. legal stability, 3. preventing cheating, 4. rapid price rise, 5. market mechanism.

Giriş

İktisâdî/ekonomik hayâtın ahenk içerisinde yürütülmesini sağlayacak dinamiklerin oluşturulması suretiyle piyasada belli bir düzenin kurulması, İslâm hukûku bakımından son derece önemlidir. Bu amaçla, asr-ı saadet döneminden itibaren gerek bir malın fiyatlandırılmasını¹ ve gerek piyasanın sağlıklı işleyişini temine yönelik pek çok önlem uygulamada kendini göstermiştir. Bu dönemde ortaya konulan ve daha sonraları klasik fıkıh eserlerinde de konuyla alakalı hükümlere geniş ölçüde temel oluşturan düzenlemelerle, toplum içerisinde bir yandan ekonomik istikrârın teminine yönelik hukûkî tedbirlerin tespiti, diğer yandan hukûkî olarak tespit edilen bu hükümlerin ahlâkî ilkelerle de desteklenmek suretiyle tatbiki hedeflenmiştir.

İnsanlara, dünyadaki yaşantıları ile âhiret hayatlarını denge içerisinde sürdürmeleri gerektiğini değişik vesilelerle öğütleyen İslâm'ın², bu çağrısını hayâta geçirme adına pek çok hukûkî/ahlâkî tedbirleri de aldığı bilinen bir gerçektir.³ Bu anlamda, hem Kuran'da, hem sünnette ve hem de klasik dönem fıkıh eserlerinde, gündelik hayatta bir müslümânın ihtiyaç duyacağı konularla alakalı geniş hukûkî düzenlemelere rastlamak mümkündür. Şüphesiz bu makale, İslâm'ın iktisâdî hayatla ilgili düzenlemelerini inceleme gayesi gütmeyeceğinden, konunun fikhî bir perspektifle sunumuna olabildiğince sadık kalınmaya çalışılacaktır. Bütün bunlar, klasik dönem fıkıh eserlerinin kendine özgü sistematigi içerisinde, farklı bölümlerde ve farklı vesilelerle ele alınan konuyla alakalı geniş malzemenin bir bölümünün yeniden kategorize edilmesi ve şu şekilde bir tasnif içerisinde verilmesi suretiyle yapılacaktır: Temel yaklaşım, serbestiyetçilik, denetleyicilik, koruyuculuk, önleyicilik.

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyât Fakültesi, (stopal28@hotmail.com).

¹ Burada fiyatlandırmadan kasıt, devletin piyasaya doğrudan müdahale etmek suretiyle belli bir fiyatı dayatması değil, aksine fiyattan ziyade piyasada mal akışını sağlayacak tedbirlere öncelik verdiğine yapılmak istenen vurgudur. Bugün serbest piyasa ekonomisinin uygulamalarından birisini teşkil eden fiyatların serbest bırakılması uygulamasının, İslâm'ın ekonomik anlayışının çok eski bir uygulaması olduğunu, sözcüğü, kendisine iletilen "fiyat sınırlandırılması/narh" taleplerinin Rasulullah @ tarafında çok da olumlu karşılanmamasından da anlayabiliriz. (Benzer yorumlar için bkz.: Küfrâvî, Avf Mahmûd, *er-Riqâbetü'l-Mâliyye fi'l-İslâm*, İskenderiyye, 1997, s. 217-218; Kallek, Cengiz, *Asr-ı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi* (Bütün Yönleriyle Asrı Saadette İslâm İçerisinde), İstanbul, 1994, III, 429).

² Bkz. Nisâ, 4/134; A'raf, 7/32; Mü'min, 40/39; Muhammed, 47/36.

³ Esasında iktisâdî sistemlerin işleyiş mekanizmalarının sadece iktisat ilkeleriyle sınırlı olmayıp; toplumların sosyal, siyasal ve kültürel yapılarıyla da yakın ilişkili olduğu günümüz iktisat anlayışlarında da vurgulanmaktadır. Bu anlayışa göre; toplum bir bütün halinde ele alındığında birbirini tamamlayan, kimi zaman yönlendiren dört alan bulunmaktadır: sosyal alan, kültürel alan, politik alan, ekonomik alan. Bilgi için bkz.: Erkan, Hüsnü, *Sosyal Piyasa Ekonomisi*, İzmir, 1987, s. 246.

1- Temel Yaklaşım

Geçmişte ve günümüzde İslâm toplumunda cereyân eden hukûkî ve iktisâdî ilişkilerin doğru ve sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için, hem içte ve hem de dışta olup bitenlerin iyi tahlil edilmesi gerekir. Özellikle günümüz dünyasında oldukça dinamik, aynı zamanda muhâtapları aldatmaya son derece elverişli ortama sahip bir iktisâdî yapının hukûkî ve ahlâkî temellerinin sağlam kurulabilmesi açısından bunda zorunluluk vardır. Aksi taktirde ekonomik ilişkilerin, haksız kazanç ve sömürüye açık bir alan haline gelmesi mukadder olur. Nitekim tarihte bunun örneklerini görmek de mümkündür. Batı toplumlarına hakim olan kapitalist ekonomik düzen, sermaye eliyle toplumları baskı altında tutarken, buna isyan eden ve işçi sınıfının haklarına vurgu yapan sosyalist ekonomiler de işçi sınıfının açlığına ve sefaletine çâre olamamıştır. Bu yönüyle gerek kapitalist ekonomik sistem, gerekse sosyalist ekonomik sistem İslâm'ın öngördüğü iktisâdî politikalara göre uç noktalarda yer alır. Zira İslâm'ın tasvip ettiği ekonomik sistem, kârı bir amaç olarak ön plana koymamak sûretiyle, bireyi topluma feda etmediği gibi, toplum menfaatini de birey yararına fedâ etme yolunu benimsememiştir.

İslâm hukûkunun kendine has değer yargıları ve hayatı algılayışında ortaya koymaya çalıştığı hukûkî ve iktisâdî değerler ile arzu ettiği insan ve toplum yapısı arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Buna göre İslâm'ın öncelikli hedefleri arasında insanın ve toplumun ıslahı birincil derecede önceliğe sahiptir. İktisadi değerler ise bunun üzerine inşa edilmeye çalışılır.⁴ Zira makalede de kısmen değinildiği üzere, İslâm hukûku bireyin ve toplumun eğitimine gerektiğinde doğrudan müdahalede bulunmasına rağmen, iktisadi ilişkileri mümkün mertebeye *ahlak ve adalet prensipleri*⁵, doğrultusunda kendi mecrasında bırakmaya gayret göstermiş; müdahaleyi ancak çok zorunlu ya da esaslı konular üzerinde yoğunlaştırmıştır.⁶ Doğal olarak burada iki şeyi birbirinden ayırmak gerekir. İslâm'ın, genel yaklaşım itibarıyla iktisâdî ilişkilerle sosyal ilişkiler arasındaki tercihinde, insanın ve toplumun eğitimini daha ön plana çıkarması, onun diğer

⁴ Bkz.: Tekarslan; Erdal, *Kalkınmada İnsan Unsurunun Önemi* (İktisâdî Kalkınma ve İslâm İçerisinde), İstanbul, 1987, s. 187; Ersoy, Arif, (*Teorik Bir Yaklaşım*) *İktisâdî Kalkınma ve Sosyal Denge İlişkisi* (İktisâdî Kalkınma ve İslâm İçerisinde), İstanbul, 1987, s. 201.

⁵ Karaman, Hayreddin, *Asr-ı Saâdetde İslâm Hukûkunun Oluşumu*, (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdetde İslâm İçerisinde), İstanbul, 1994, III, 93.

⁶ İslâm hukûkunun en temel prensiplerinden birisi olan ve Mecelle'de "*zarâr ve mukâbele-bi'z zarâr yoktur*" (md. 19) şeklinde maddeleştirilen umûmî kâide gereğince (ki, bu zarar iktisâdî anlamda çok çeşitli şekillerde ortaya çıkabilir), tarafların birbirine zarar verme anlayışı üzerine bir iktisâdî ilişki kurmaları İslâm hukûku açısından söz konusu olamaz. Bu gibi durumlarda İslâm hukûkuna doğrudan müdahale hakkı doğar.

alanı ihmal ettiği ya da önemsemediği şeklinde anlaşılmalıdır.⁷ Zira O, bir yandan zekat, sadaka, akrabayı gözetme.⁸ gibi hukûkî ve ahlâkî ilkeler yoluyla zenginlerden fakirlere kaynak transferi yaparken, öte yandan kendi iktisâdî sisteminin önemli ve kalıcı bir parçası olarak muhafaza ettiği bu türden müesseseleri, (hiçbir surette yoksulluğu ve geri kalmışlığı tasvip etmemek suretiyle) yoksul kesim için hayat boyu kullanılması gereken bir imkan olarak değil, ancak geçici olarak başvurulması gereken bir tedbir olarak ön plana çıkarmaktadır.

İslâm hukûkunun alış veriş piyasasına yönelik uygulamalarının temel yaklaşımlarının bir sonucu olarak, taraflara karşılıklı rıza ve hukûka uygunluk temelinde ticârî ilişkilerini dilediği şekilde kurma serbestiyeti tanınmıştır. Bütün bunlara ilaveten bu ilişkilerin daha sağlıklı yürüebilmesi ve oluşabilecek mağduriyetlerin telafisine yönelik olmak üzere denetleyici, koruyucu ve önleyici tedbirleri de ilaveten almıştır. Bu türden tedbirlerin büyük bir kısmı hukûkî yaptırımlar şeklinde iken, bunları tamamlayıcı ve destekleyici mahiyette ahlâkî ilkeler de sisteme dahil edilmiştir.⁹

2- Serbestiyetçilik

İslâm hukûku bireylerin mülkiyet hakkını meşru kabul ettiği gibi, bu mülkiyet üzerinde değişik tasarruflarda bulunma yetkisini de kendisine tanımıştır. Bu anlamda bir kimse kendi mülkiyeti üzerinde, kanunun kendisine tanıdığı yetkileri kullanmak suretiyle çeşitli tasarruflarda, sözgelimi; tüketimde (istihlakta), kullanımda (istimalde), alımda, satımda hibede, vasiyette, bir diğer şahsa bedelli (kirada) ya da bedelsiz (vediada, ariyette) kullandırtmada bulunabilir. Mülkiyet üzerinde bütün bu yetkilerin kaynağı hukûkun bizzat kendisidir. Bu cümleden olmak üzere, bir mal bütün bunların yanında alış veriş konusu (ma'kûd aleyh) da olabilir ki,¹⁰ İslâm hukûkunda alış verişle ilgili pek çok hukûkî kural va'z edilmiştir.¹¹ Öte yandan bu

⁷ İslâm'da kişilere tanınan iktisâdî hürriyet mutlak ve sınırsız olmayıp; bu hürriyet bazen kanundan, bazen de ahlâk ilkelerinden kaynaklanan bir takım sınırlamalara tabidir. Bkz.: Teshîrî, Muhammed Ali, *el-İktisâd Menâhic fî Durûsin*, Beyrut, 1994, s. 206-207.

⁸ Bkz.: Bakara, 2/177; Nisâ, 4/36; Tevbe, 9/60; Rûm, 30/38.

⁹ Bilgi için bkz.: Küfrâvî, *er-Riqâbetü'l-Mâliyye fî'l-İslâm*, s. 44-45.

¹⁰ İslâm, şahısların mal edinme yolundaki gayretlerini meşrû saymakla kalmamış, onları ticârete teşvik etmek suretiyle mevcut mallarını artırma imkanını da kendilerine tanımıştır. Öte yandan kendisi de zaman içerisinde bireylerin haklarını koruyucu, örneğin hisbe teşkilatı gibi, hukukî müesseseler kurmak suretiyle onlara yardımcı olmuştur. Bkz.: Mîsrî, Abdussemmî, *Muqavvematü'l-İktisâdî'l-İslâmî*, Mektebetü Vehbe, Âbidîn, 1983, 85.

¹¹ Sözgelimi satışa konu olan nesne, hukûkun tanıdığı bir mal olmalıdır (Bkz.: İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed el-Hafid, *Bidâyetü'l-Müctehid*, İstanbul, 1985, II, 104; İbn Kudâme, Ebu Muhammed Muvaffakuddin Abdullah, *el-Muğnî*, Beyrut, 1994, IV, 15.) teslim edilebilir vasıfta olmalıdır (Bkz.: Karafî, Şihâbüddîn

kuralların serbest bir ortamda yürütülmesini temin bakımından alış veriş mekanlarıyla ilgili düzenleyici ve denetleyici mekanizmaları oluşturmuştur.¹² Bu anlamda çarşı pazar mekanlarıyla ilgili denetimlerin ilk ortaya çıkışının Rasûlullah @ dönemine kadar uzandığı bilinmektedir.¹³

Öte yandan İslâm hukûku, taraflara çarşı pazarda serbest bir şekilde alış veriş yapma imkanı sunmuş; bu konuda taraflar açısından kısıtlama anlamına gelebilecek bir takım uygulamaların yapılmasına müsaade etmemiştir.¹⁴ Bununla birlikte piyasada oluşabilecek fiyat dalgalanmalarını da yine piyasa şartları içerisinde değerlendirmiş; mümkün mertebe fiyatlara narh (tes'ir) koyma metoduna başvurmamıştır.¹⁵

3- Denetleyicilik

Klasik dönem fıkıh kitaplarında satılan malı ifade etmek üzere kullanılan mebbii,¹⁶ alıcı ile satıcı arasında bir mübadeleye konu olacaksa, belli vasıfları taşımak zorundadır. Bir başka deyişle, satılan malın satışında hukûka aykırılık bulunamayacağı gibi, bu mal aynı zamanda satılmasında hukûkun sakınca görmediği bir vasıfta olmalıdır. Bu anlamda satışa konu olan malın, dinen satışı yasaklanmış

Ebî Abbâs Ahmed b. İdris, *el-Furûk*, Âlimü'l-Kütüb, Beyrut, ty., III, 265 vd.) tarafların karşılıklı rızasına dayalı olarak kesinlik ifade etmelidir (nizaya elverişli olmamalıdır). (Bkz.: Kâsânî, Alaüddin Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâiu's-Sanâ'i*, Beyrut, ty., V, 133; İbnu'l-Hümâm, Kemâluddin Muhammed b. Abdolvâhid, *Fethu'l-Kadir*, Mısır, 1980, VI, 248.) Aldatma içermemelidir. (Serahsi, Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, İstanbul, 1983, XII, 194; Karafî, *el-Furûk*, III, 265.)

¹² Küfrâvî, *er-Riqâbetü'l-Mâliyye fi'l-İslâm*, s. 215 vd.

¹³ Asr-ı saadet döneminde Rasulullah @ çarşı ve pazar mekanlarının düzeniyle bizzat ilgilendiği gibi, yine o dönemde devlet gelirlerinin belli bir kısmı bu türden mekanların onarım ve inşasına tahsis edilmiştir. Geniş bilgi için bkz.: Yeniçeri, Celal, *Asr-ı Saadette Devlet Bütçesi* (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm İçerisinde), İstanbul, 1994, III, 365 vd.

¹⁴ Örneğin hem serbest bir ortamda üreticinin tüketicisiyle buluşmasının önündeki engelleri ortadan kaldırmak ve hem de henüz piyasadaki fiyatı öğrenmeden malını daha düşük bir degerle satmak suretiyle zarara uğramasını önlemek gayesiyle köylünün malının yolda simsarlarca karşılanması ve satışa zorlanması (telakki'r-rukbân), İslâm hukûkunda yasak kabul edilmiştir. Bkz.: Merğînânî, Burhanuddin Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ty., III, 59; Mevsîlî Abdullah b. Mahmûd, , *el-Ihtiyâr li Ta'li'l-Muhtâr*, İstanbul, 1987, II, 27.

¹⁵ Küfrâvî, *er-Riqâbetü'l-Mâliyye fi'l-İslâm*, s. 215. Bu konuda serbest bir tavırdan yana olmanın çeşitli gerekçeleri olabilir. Zira fiyatların belli bir sınırdan tutulmak istenmesi ilk bakışta tüketici açısından yararlı gibi algılsa da zaman içerisinde piyasada mal darlığına da yol açabilir. Özellikle ithalata dayalı ekonomiler açısından büyük risk teşkil eden bu uygulama konusunda Rasulullah'ın serbestiyetçi bir metot izlemesi dönemin şartları içerisinde fevkalade olumlu bir uygulamadır. Geniş bilgi için bkz.: Kallek, *Asr-ı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi* (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm İçerisinde), III, 442 vd.

¹⁶ Mevsîlî, *el-Ihtiyâr*, II, 3.

olan¹⁷ veya yasak olmamakla birlikte teslim edilmesinde ve teslim alınmasında (tesellüm) zorluk olmayan türden olması gerekir.¹⁸ Bu yolla İslâm hukûku piyasa üzerinde kontrollü bir denetim mekanizması oluşturmak suretiyle ticari ilişkilerin hangi kalemler üzerinden ve ne gibi şartlarla yürütülmesi gerektiğini ortaya koymuştur.

İslâm hukûkunun denetimle alakalı çarpıcı uygulamalarından bir diğeri ise, görünürde alım satımı meşru olmakla birlikte kalitesiz olan ya da hile içeren¹⁹ malların kontrolünü yaparak,²⁰ piyasada oluşabilecek haksız işlemlerin telafisine yönelik²¹ hukûkî bir mekanizma kurmuş olmasıdır. Benzer şekilde piyasada ölçü tartı işlemlerinde hangi birimlerin esas alınacağı belirtilmiş²² ve bunlara harfiyen uyulması talep edilmiştir.²³

İslâm hukûkunun hassasiyetle üzerinde durduğu konulardan birisi de piyasada sun'î fiyat dalgalanmalarına yol açabilecek işlemlere yönelik almış olduğu tedbirlerdir. Bu sebeple kendiliğinden oluşabilecek fiyat dalgalanmalarına mümkün merteye müdâhalede bulunmayan²⁴ İslâm hukûku, naslarla da yasaklanmış²⁵ mal stokçuluğu (ihtikâr) yoluyla haksız kazanç elde etmeye çalışan ticaret ehline karşı aynı müsamahayı göstermemiştir.²⁶ İslâm hukûkunun fiyat tahdidine (narh) bakış açısı yanında, karaborsacılık (ihtikâr) yapan-

¹⁷ Geniş bilgi için bkz.: Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Beyrut, 1988, I, 150; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, II, 104; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IV, 15.

¹⁸ Karafî, *el-Furûk*, III, 265 vd.

¹⁹ Sözelimi musarrat hadisi olarak da bilinen ve 'hayvanı tam olarak sağmamak suretiyle memesinde bir miktar süt bırakarak onu bol sütlü göstermek ve bu yolla müşteriyi aldatmak' hileli mal satışı kabul edilmiş ve yasaklanmıştır. (Bkz.: Buhari, *Büyü*, 65).

²⁰ Kallek, *Asr-ı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi* (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm İçerisinde), III, 460.

²¹ Sözelimi muhayyerlik haklarının kullanılması yoluyla taraflara bu konuda geniş imkan sağlanmıştır. Nitekim sürekli olarak aldanan bir kimseye bu hakkını kullanması konusunda bizzat Rasûlullah yol göstermiştir. Bkz.: Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Neylü'l-Evtâr Şerhu Münteka'l-Ahbâr*, Kahire, ty., V, 182-183; İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Bülûgu'l-Merâm min Edilleti'l-Ahkâm*, Beyrut, 1992, s. 342.

²² Rasûlullah @ "... 'Vezin'de Mekke, 'keyl'de Medine halkının ölçüsü esastır." buyurmuştur. (Ebû Dâvûd, *Büyü*, 8; Nesaî, *Büyü*, 54).

²³ "Ölçtüğünüz zaman tastamam ölçün ve dosdoğru terazi ile tartın. Bu, hem daha iyidir ve hem de neticesi bakımından daha güzeldir." İsrâ, 17/35.

²⁴ Küfrâvî, *er-Riqâbetü'l-Mâliyye fi'l-İslâm*, s. 217.

²⁵ Müslim, *Müskât*, 130; İbn Mace, *Ticârât*, 6, 12; Ebû Dâvûd, *Büyü*, 40-47.

²⁶ Bu fiili işleyenler hakkında, bu fiillerinden vazgeçmeye yönelik tedbirler alınır. Bu anlamda öncelikle ellerinde bulunan mallardan kendi ihtiyaçları kadar miktarı ayırtılır, sonra kalanını satmaya zorlanırlar. Şayet buna yanaşmayacak olurlarsa, bu durumda hâkim kararıyla bu mallar emsâl bedel üzerinden satışa sunulur, bu tür fiillere engel olunur. Bkz.: Bilmen, Ömer Nasûhî, *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstilahât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, İstanbul, 1991, VI, 125 vd.; Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İstanbul, 1987, II, 106.

lara karşı almış olduğu tedbirler onun piyasayı başı boş bırakmadığının bir kanıtı olması bakımından dikkate değer uygulamalardır.

Buraya kadar kısaca değinmiş olduğumuz denetime yönelik uygulama ya da hükümlere örnek teşkil edebilecek malzemeye daha pek çoğunu eklemek mümkün olmakla birlikte, maksadın anlaşılması açısından bu kadarını yeterli görmekteyiz. Ancak konuyla alakalı olarak işaret edelim ki, piyasa üzerinde cereyan eden denetim bir yandan hükûkî düzenleme şeklinde kendini göstermiş, öte yandan bu düzenlemelerin, asr-ı saadet döneminden başlayarak, kontrol yoluyla ticaret ehli arasında yerleşmesi sağlanmıştır.²⁷ Daha sonraki dönemlerde ise denetimler, başta ihtisab müessesesi olmak üzere, çeşitli mekanizmalar yoluyla kurumsal bir kimliğe dönüştürülmüştür.²⁸

4- Önleyicilik

İslâm hükûkunun alış veriş piyasasına dönük yaptırımlarında, tarafları tartışmaya (nizâ), aldatmaya (ğarar) ya da belirsizliğe götürececek (cehâlet) unsurlardan kaçınmaları yolunda azami düzenlemeye yer verildiği görülür. Bu türden düzenlemelerin bir bölümü malın bizatihi kendisiyle alakalı iken, bir diğer bölümü yapılan akitle ilgilidir. İnsanların ticarî ilişkilerinde karşılaştıkları sorunların şeklinin ve kaynağının çok farklı olması, bunların zamana ve mekana göre metot ya da isim değiştirmesi İslâm hükûkunun konuyla alakalı temel yaklaşımına bir nâkisa getirmez.

Rasûlullah'ın @ bir kısım hadislerinde²⁹ ve İslâm hükûkunun klasik metotla yazılmış eserlerinde genellikle,³⁰ sözleşme anında mevcut olmayan veya teslim edilemeyen şeylerin satışına izin verilmemiştir.³¹ Buradaki 'genellikle' lafzı tarafımızdan, konunun fakihler

²⁷ Bkz.: Küfrâvî, *er-Riqâbetü'l-Mâliyye fi'l-İslâm*, s. 215; Yeniçeri, *Asr-ı Saadette Devlet Bütçesi* (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm İçerisinde), III, 365 vd.; Kallek, *Asr-ı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi* (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm İçerisinde), III, 460-461).

²⁸ Küfrâvî, *er-Riqâbetü'l-Mâliyye fi'l-İslâm*, s. 215 vd.

²⁹ Buhârî, Büyü' 61, 82, 83, 87; Zekât, 58, Müslim, Büyü' 5, 6, 51, 52, 56; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul, 1992, II, 262; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, V, 147-149.

³⁰ İbn Teymiye (ö.728/1328) ve İbn Kayyım (ö.751/1350) gibi fakihler, satış sırasında mevcut olmamakla birlikte âdete ve tecrübeye göre gelecekte meydana gelmesi keskin olan şeylerin satışını geçerli saymışlardır. (Bkz.: İbnü'l-Kayyım *el-Cevziyye*, Şemsüddîn Ebü Abdillâh, *I'lâmu'l-Muvakkûn*, Beyrut, 1991, II, 5).

³¹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IV, 31-32; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, II, 131, 143; Kâsânî, *Bedâiu's-Sana'i*, V, 147. (Öte yandan, malın satış anında teslim edilmemesi, fakihler arasında tam mutabakatla kabul edilmiş şartlardan değildir. Sözgelimi Zâhiri fakihler, malın satış anında teslimini şart görmezler. Bununla birlikte onlara göre de mal her ne kadar satış anında teslim edilmese de satılan mal ile alıcı arasındaki engeller kaldırılmalıdır. (Bkz.: İbn Hazm, Ebü Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, ty., VII, 219-220.) Bu durum

tarafından da içtihadî bir hüküm olarak ele alındığına işaret etmek için kullanılmıştır. Dolayısıyla İslâm hukûkunda hükme dayanak oluşturan illetin ortadan kaldırılabilmesi halinde, hali hazırda mevcut olmayan bir şeyin (ma'dumun) satış yasağının yeni duruma göre değerlendirilmesinin önündeki engellerin de ortadan kalkması söz konusu olabilir.

Genel yaklaşım olarak, satış işleminin yapılmasından beklenen öncelikli fayda alıcının mala, satıcının da satış bedeline sahip olması³² ilkesini benimseyen İslâm hukûku, taraflardan belli bir mal üzerinde satış akdini gerçekleştirdikten sonra, o malı alıcıya teslim etmemek ya da teslim anlamına gelebilecek bir takım tasarruflarda bulunmamak neticesinde tarafların muhtemel anlaşmazlıklara (nizâ) girmesini istemez. Bu sebeple, dönemin şartları içerisinde, hali hazırda mevcut olmayan ya da mevcut olmakla birlikte teslim edilemeyen şeylerin satış konusu (ma'kûd aleyh) olmasına cevaz verilmemiştir. Bununla birlikte insanların meşru ihtiyaçlarını karşılamaya önem veren İslâm hukûku akit anında mevcut olmamasına rağmen selem³³ ve sipâriş³⁴ akitlerini meşru kabul etmiştir.

Benzer şekilde İslâm hukûkunda aldanma riski taşıyan satışlar (ki, bunlar ister akitten kaynaklansın,³⁵ ister akde konu olan maldan³⁶) yasak satışlar kapsamında değerlendirilmiştir.³⁷ Bu sebeple taraflar arasında sonradan bir anlaşmazlığın meydana gelmemesi için satılan malın niteliklerinin, satış bedelinin, ödeme şeklinin ve vadenin tam olarak tespit edilmesi gerekir.³⁸ Şüphesiz bütün bu düzenlemelerin en önde gelen amacı, tarafların menfaatini en doğru ve hakkaniyete en uygun şekilde korumaktır. Bu sebeple buradaki yasakları sonsuza dek değişmez hükümler olarak kabul etmek yerine³⁹

gerçekte yukarıda bahsi geçen hükümlerden çok da farklı bir anlam içermemektedir. Bunun önemi daha çok satış sonrası işlemler açısından önemlidir.)

³² Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâ'i*, V, 233; M. Yûsuf Mûsa, *el-Emvâl ve'n-Nazariyyetü'l-Akd*, Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1987, yy., s. 435; Senhûrî, Abdurrezzâk, *Mesâdiru'l-Hak*, Beyrut, ty., III, 40.

³³ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, II, 168; Şirbinî, Muhammed el-Hatib, *Muğni'l-Muhtâc*, Daru'l-Fikr, ty., ty., II, 102.

³⁴ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu*, VI, 118.

³⁵ Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâ'i*, V, 157; İbn Kudâme, *el-Muğni*, IV, 31; İbn Hacer, *Bülûğu'l-Merâm*, s. 339-340.

³⁶ Buhârî, *Büyü'*, 34/61; Müslim, *Büyü'*, 21/5, 6, 56; Ahmed. b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 288.

³⁷ Klasik dönem fıkıh eserleri, satış esnasında alıcıyı yanıltmaya yönelik; aldatma, hile yapma, akdin belirsizlikler/kapalılıklar içermesi ya da satılan şeyin teslimine güç yetirilememesi gibi durumları ifade etmek üzere ğarar kelimesini kullanmışlardır. (bkz.: Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 194; Karafî, *el-Furûk*, III, 265; Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh*, (thk: Ahmed b. Abdulğafur Atar), Beyrut, 1990, II, 768).

³⁸ Geniş bilgi için bkz.: Senhûrî, *Mesâdiru'l-Hak*, IV, 149.

³⁹ Nitekim Hanefî fakihlerin fâsit ve bâtil satışlar şeklindeki bir ayırımı kabul ederek, giderilebilecek boyuttaki belirsizliklerin ortadan kaldırılması halinde bu türden (fâ-

onların gerçekleştirmeye çalıştıkları hedeflerin tespitine öncelik verilmesi daha doğru bir tutum olacaktır.⁴⁰

Yukarıda da işaret ettiğimiz üzere İslâm hukûku akitlerden kaynaklanan olumsuzlukları önlemeye yönelik düzenlemeleri yanında satış konusu mala yönelik bir takım sınırlamalar da getirmiştir. Şüphesiz, hangi inanca ve görüşe sahip olursa olsun, her toplumun hukûki düzenlemelerinde bir takım şeylerin satışının yasaklandığı ya da ticaretinin sınırlı izne tabi olduğu herkesin malumdur. Örneğin zehirli maddeler, silah ticareti, uyuşturucu madde ticareti... böyledir. Bu anlamda İslâm hukûku, hem kendi sistemi açısından ve hem de düzenleyici işlev gördüğü toplum açısından birtakım malların satışını yasaklamıştır. Dolayısıyla bir şeyin mal kabul edilebilmesi için onun fizikî varlığı yeterli olmayıp, ayrıca hukûkun onu meşru kabul etmesi gerekir. Bu niteliği taşımayan nesnelere ise hukûken mal kabul edilmediği için satışa da konu edilemezler.⁴¹ İslâm hukûkunda domuz eti, şarap/alkollü içkiler, ölmüş hayvan eti, akmış kan gibi bazı nesnelere yenilmesi, içilmesi ve kullanımı dini nasslarla yasaklandığından⁴² bunlarda dini açıdan mal olma özelliği ve haliyle de satış konusu olma özelliği yoktur.⁴³

5- Koruyuculuk

İslâm hukûkunda hak sahibinin hakkının korunması esas olduğundan, alış verişe muhatap olan tarafların menfaatlerinin korunmasına yönelik de pek çok düzenleme mevcuttur. Alıcı olsun satıcı olsun, her iki kesimin haklarının korunması adına taraflara geniş yetkiler verilmiştir. Bu yolla piyasanın da istikrarlı bir ortamda yürütülmesi amaçlanmıştır.

İslâm hukûkun tarafların menfaatlerini korumaya yönelik tedbirleri arasında sayılabilecek uygulamalar arasında yer alan fiyat tahdidine (narh) yönelik müdahaleler, (daha önce de işaret ettiğimiz üzere) Rasûlullah @ tarafından pek tasvip edilmemiş olmasına kar-

sit) satışları geçerli kabul etmeleri (Bkz.: Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâ'i*, V, 157 vd; Serahsî, *el-Mebsût*, XIII, 17; İbn Nüceym, Zeynelâbidin b. İbrâhîm, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, (thk: Muhammed Müti' el-Hâfız), Şam, 1973, s. 402.), onların bu konuda katı bir tutum sergilemediklerinin bir kanıtı olarak kabul edilmelidir.

⁴⁰ Her dönemin kendine has ticaret malları ya da şekilleri vardır. Sözelimi hayvanın karnındaki yavrusunun satışı geçmiş dönemde insanlar için çok şeyler ifade ederken, bu günün sanayicisi için hiç de cazip bir örnek olarak sunulamaz. Zamanımızın karmaşık ticari işlemlerinden de geçmişteki insanlar haberdar değildi. Bununla birlikte, nasslarda veya fakihlerin görüşlerinde var olan dinamizmden ve hükümlerin ruhundan hareketle her ne türden olursa olsun hakkaniyete uygun gerçekçi bir çözüm üretmek her zaman mümkün olabilecektir.

⁴¹ Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâ'i*, V, 143; Mecelle, md. 127.

⁴² Bkz.: Bakara, 2/173; Mâide, 5/3; En'âm, 6/145; Nahl, 16/115.

⁴³ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 150; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, II, 104; İbn Kudâme, *el-Muğni*, IV, 15.

şın, zamanla fiyatlardaki aşırı dalgalanmalar toplum yararını zorlayıcı boyutlara ulaştınca, çeşitli devirlerde fiyatlara belli bir tahdit konulma zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bunun uygulamalı geniş örneklerini özellikle Osmanlı devri tatbikatında bulmak mümkündür. Fiyat tahdidi, ilk bakışta satıcı aleyhine ve alıcı lehine yapılan bir uygulamaya gibi algılansa da, bu durum hakikati tam olarak izah etmekten uzaktır. Zira narh, genellikle alıcının aldanmamasına yönelik fiyat sınırlamaları getirmekle birlikte, bazı durumlarda satıcının düşük fiyatlar altında ezilmesini önlemek gayesiyle ürünün satılabileceği en düşük bedeli belirlemek şeklinde de olabilmektedir. Bu sebeple İslâm hukûku bu konudaki tavrını belirlerken hem alıcıyı hem de satıcıyı korumak suretiyle bir denge gözetmiştir. Esasında içtihadî bir karakter arzeden ve daha çok devletin benimsediği ekonomi politikalarıyla yakın ilişkili görülen bu tatbikat, kamu menfaatleri doğrultusunda uygulandığında, üreticinin de tüketicinin de korunmasında önemli bir işlevi yerine getirme özelliğine sahiptir.⁴⁴ Bu sebeple gerekli hallerde fiyat sınırlamasına gitmeye izin veren İslâm hukûku, bu uygulamayı tarafları koruyucu uygulamalar arasında kabul etmiştir.

Bir malı değerinden fazla fiyata çıkarmak, vurgunculuk yapmak, halkın zaruri ihtiyacı olan maddeleri ucuza alıp saklayarak o malın yokluğundan istifade ile fırsat buldukça pahalı fiyata satmak anlamına gelen karaborsacılık/ihtikar,⁴⁵ fırsatçılıktan istifade ile tüketiciyi haksız kazanç yoluyla soymaya yönelik bir fiil olup, İslâm hukûku tarafından yasaklanmıştır.⁴⁶ Piyasalar açısından son derece istikrar bozucu, bir o kadar da haksız kazanç getirici bir uygulama olan karaborsacılık, İslâm'ın iktisâdî serbestiyeti teşvik eden tavrına aykırı bir tutumdur. Zira bunda belirli bir kişi lehine olmak üzere piyasalara haksız bir şekilde müdahale söz konusudur. Öte yandan karaborsacılık sadece İslâm'ın iktisâdî yapısı içerisinde yasak kabul edilmiş, tarih boyunca toplumların ticari bir sorunu olarak süregelmiştir. Çağımızda ise tekelcilik, çok çeşitli alanlarda ve karmaşık ilişkiler ağı içerisinde⁴⁷ çok daha bilinçli şekilde uygulanmaktadır.⁴⁸ Bununla birlikte bugün kimi zaman karşımıza çıkan fiyatlara müdahale, vergi

⁴⁴ Geniş bilgi için bkz.: Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1983, II, 654-655; Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle İktisat ve Ticaret İlmihali*, İstanbul, 1993, s. 283 vd.

⁴⁵ Ergüney, Hilmi, *Türk Hukukunda Lügat ve İstihlaklar*, İstanbul, 1970, s. 207.

⁴⁶ İbn Mâcei Ticârât, 12; Dârimî, Büyü", 12. (Ayrıca bkz.: Küfrâvî, *er-Riqâbetü'l-Mâliyye fi'l-İslâm*, s. 215 vd.; Teshîri, *el-İktisâd Menâhic fi Durûsin*, s. 207.)

⁴⁷ Tekelin kaynakları için bkz.: Şahin, Hüseyin, *İktisada Giriş*, Bursa, 1997, s. 182-183.

⁴⁸ Bugün tekel tek bir birey tarafından oluşturulabildiği gibi, müştereken (kartel) ya da iştiraklerin bir araya gelmesi (trust) şeklinde de olabilmektedir. Oluşturulan kartelleri faaliyet alanları ve şekilleri ise çok değişik şekillerde olmaktadır. (Geniş bilgi için bkz.: Röpke, Wilhelm, *Cemiyet Ekonomisi* (Tercüme Muhlis Ete), İstanbul, 1937, s. 155.)

düzenlemeleri, fiyat tahdidi gibi uygulamaların kökeninde tekelliliği önlemeye yönelik uygulamalar yatmaktadır.⁴⁹

Toplumda rastlanılan ve piyasada suni olarak fiyat artışına yol açan kötü niyetli uygulamalardan birisi de “neceş”⁵⁰ satışlarıdır. Bu tür satışların esasında gerçek alıcı ya da satıcı olmayan kimselerin, sanki kendileri de satışta tarafmış gibi davranarak fiyatın dalgalanmasına neden olması yatar. Bu tür satışlar İslâm hukûkunda yasak satışlardan sayılmıştır.⁵¹ Neceş satışında şeklen hukûka aykırılık olmadığı için, bu tür satışları geçerli kabul etmek gerekir. Bununla birlikte, hakikate aykırı davranışta bulunan kimseler bu davranışından dolayı günah işlemiş olurlar. Neceş satışı, günümüzde özellikle açık artırmalarda, ihalelerde, borsada oldukça sık görülmekte ve pek çok haksız kazancın kaynağı olabilmektedir. Dolayısıyla bu fiil, İslâm hukûku tarafından ekonomik hayâtın işleyişine zarar verici davranışlar arasında kabul edilmiştir.

Bir anlamda spekülâtörler eliyle sünî fiyat artışına yol açan *neceş*in yanında, aynı işlevi dolaylı olarak yerine getiren bir diğer unsur ise faizdir.⁵² Şüphesiz faiz konusu oldukça geniş bir içeriğe sahiptir. Biz burada teknik ayrıntılara girmeksizin hem üretici hem de tüketici üzerinde olumsuzluklar getiren; bir yönüyle haksız kazanç kapısı, diğer yönüyle piyasadaki istikrarsızlıkların sebeplerinden olan faizin, İslâm hukûku tarafından yasaklandığına işaret etmekle yetineceğiz.⁵³ Zira fâiz her halükarda piyasalar üzerinde maliyet artırıcı yönünden dolayı geniş halk kitlelerini olumsuz anlamda etkilemekte, buna karşılık belli kesimlere ise haksız kazanç kapısı olmaktadır.⁵⁴ Tarih boyunca fertlerin ve toplumların en önemli sorunlarından olan ve nasslarla yasaklanan fâiz, ekonomik istikrarı bozan pek çok öğelere sahip olup, bu yönüyle o, İslâm’ın ekonomi politikalarıyla kesin olarak çelişmektedir.

Bir kişinin satın almak üzere belli bir bedel üzerinde anlaştığı bir mala, bir başka kimsenin talip olmak suretiyle ilk pazarlığı bozu-

⁴⁹ Şahin, *İktisada Giriş*, 196.

⁵⁰ Neceş: bir malı alıcısı olmadığı halde suni fiyat artışına sebep olmak için alıcı gibi davranarak satışa müdahil olmaktır. Bkz.: İbn Manzûr, Muhammed b. Mûkerrem, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1993, XIV, 54.

⁵¹ Merğînânî, *el-Hidâye*, III, 59.

⁵² Arapça’da, artma, çoğalma, fazlalık gibi karşılığı olan ribâ kelimesinin Türkçe karşılığı olan faiz kelimesi, fıkıh dilinde; borç verilen bir parayı veya malı belli süre sonunda belirli bir fazlalıkla, yâhut borç ilişkisinden doğan ve süresinde ödenmeyen bir alacağa ek vade tanıyıp bu süreye karşılık onu fazlalıkla geri almanın veya bu şekilde alınan fazlalığın adıdır. Bkz.: Özsoy, İsmail, *Faiz*, D.İ.A., XII, 110.

⁵³ “İnsanların mallarında artış olsun diye verdiğiniz herhangi bir faiz, Allah katında artmaz...” Rûm, 30/39.

⁵⁴ Geniş bilgi için bkz.: Bkz.: Özsoy, *Faiz*, D.İ.A., XII, 123 vd.

cu bir tavır içerisinde girmesi,⁵⁵ İslâm hukûkunda yasaklanan ve haram sayılan fiillerden kabul edilmiştir. Çünkü bu tür davranışlar karşı tarafa zarar verici niteliktedir.⁵⁶ Ancak, bir kimsenin satışından söz edebilmek için bu pazarlığın belli bir hukûkî mesafeyi katetmiş olması gerekir. Aksi taktirde pazarlarda sıkça görüldüğü üzere, bir kimsenin malın fiyatını sorması ve çok da alıcı niyeti olmaksızın pazarlığa kalkışması halinde, bir başkasının da bu tür mallara müdâhil olması herhalde yukarıdaki kapsamda değerlendirilmemelidir.⁵⁷

Görüldüğü üzere İslâm hukûku tarafların menfaatlerini koruyucu pek çok tedbirleri almak üzere hem bireyi ve hem de piyasa istikrarını korumayı hedeflemiştir. Öte yandan pazarlara mal akışının önünde engel kabul edilebilecek ve dolayısıyla üretici tüketici buluşmasını sağlayacak yolların önüne set çekme gayesini güden yollara tevessül etmek İslâm hukûkunun düzenleme alanına aldığı bir diğer konudur. Bu amaçla köylülerin şehirde satmak üzere getirmiş olduğu yiyeceklerin, henüz pazara erişmeden yolda, simsar/komisyoncu gibi araçlar tarafından karşılanarak satın alınması ve bunlar vasıtasıyla şehirlerde satışa arz edilmesi olayı (telakkî'r-rukban) İslâm hukûkunca yasak kabul edilmiştir.⁵⁸ Bu tür satışların yasak olmasının temelinde iki tür sakınca vardır. Bunlardan ilkinde göre üretici gerçek piyasa fiyatlarıyla yüzleşmeden çok daha düşük bir fiyata elindeki malını satmış olacak; diğerine göre ise, şehirdeki tüketici üreticiyle doğrudan muhatap olamayacağı için, gerçek değerinden çok daha yüksek bir fiyatla ürün satın almış olacaktır. Her iki halde de araçlar kazanmış olsa bile, gerçek üretici ve tüketici bundan mağdur olmaktadır. Aslında bu tür satışların yasak kapsamına alınmasının temel nedeni, gerçek üretici ve tüketicilerin aldatılmasının önüne geçilmek istenmesidir. Böylesi mahsurların olmadığı yerde, üreticinin malı istediği yerde ve dilediği şekilde satmasının önünde herhangi bir engel yoktur. Nitekim bu husus klasik dönem fıkıh eserlerinde de açıkça belirtilir.⁵⁹ Dahası günümüzde, gelişmiş etkin iletişim araçları sayesinde, isteyen üretici ve tüketici dünya genelinde ürün satış bedellerini an be an takip edebilir. Burada İslâm hukûku açısından değişmez kural, tarafların birbirlerini aldatmasının önüne geçmektir.

Öte yandan İslâm hukûkunun yasak satışlar kapsamında değerlendirdiği bir başka satış şekli ise, köylünün şehirdeki pazara kadar getirmiş olduğu malı, şehirdeki tüccarın belli bir bedelle toptan satın

⁵⁵ Bu tür satışlara müdahale, neceş ile karıştırılmamalıdır. Zira neceşte fiyatı yükseltmek gayesiyle sadece alıcymış gibi davranılırken, bu tür işlemlerde gerçek alıcı olma söz konusudur.

⁵⁶ Merğînânî, *el-Hidâye*, III, 59.

⁵⁷ Benzer görüş için bkz.: Mevsilî, *el-İhtiyâr*, II, 26.

⁵⁸ Merğînânî, *el-Hidâye*, III, 59; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, II, 27.

⁵⁹ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, II, 27.

olarak daha yüksek bir fiyata satmasıdır. Bu tür satışlar da, düşük fiyatla satış yapması bakımından üreticiye, daha yüksek bir fiyatla ürün satın almak zorunda kalması bakımından da tüketiciye zarar vereceğinden dolayı doğru bulunmamıştır.⁶⁰

İslâm hukûkunda satış işlemi yapan tarafların menfaatlerini korumaya dönük uygulamalardan birisi de, taraflardan birisine tek yönlü üstünlük sağlayacak nitelikte akde dahil edilen (şözelimi, bir yıl müddetle satıcının sattığı evde oturma hakkı istemesi gibi) fâsit şartları geçersiz kabul etmesidir.⁶¹

Buraya kadar işlenen konular akdin oluşum anına kadar olan safhayı içermekteydi. Ancak İslâm hukûku tarafların korunması adına bunlarla da yetinmemiş; sonradan ortaya çıkabilecek durumların telafisine yönelik olmak üzere de pek çok düzenlemeye gitmiştir. Zira, birbirleriyle karşılıklı ticârî ya da ekonomik faaliyet içerisine giren kişilerin, ilk anda yaptıkları işlemde bekledikleri sonucu alıp alamadıkları konusunda bir tereddüde düşmeleri veya aldanmaları ya da malda aradıkları gerçek niteliği bulamamaları son derece olağandır. Bu sebeple İslâm hukûku, her iki tarafın da hak kaybını önleyici bir takım düzenlemeler getirmiştir.

Ekonomik ilişkilerde tarafların, bazen kendi istekleri bazen de irâdeleri dışında cereyân eden olaylar sebebiyle, daha önceleri yapmış oldukları anlaşmalardan vazgeçmeleri gerekebilir. İslâm hukûku, taraflara bu yönde de bir imkan tanıyarak, ekonomik istikrarın hukûk çerçevesinde sürdürülmesine katkıda bulunmuştur. Bu anlamda tarafların muhtelif muhayyerlik hakları ya da karşılıklı anlaşma yoluyla akdi feshetme hakları vardır.⁶² Mecelle bunu şu şekilde maddeleştirmiştir: “Satıcı veya alıcı yahut her ikisi birden belirli bir süre içinde satışı feshetmek veya icâzet verip infâz etmek hususunda muhayyer olmak üzere satım akdinde şart koysalar câizdir.”⁶³ Akitlerde asıl olan şeyin bağlayıcılık olmasına karşın bazı durumlarda kişiler arasındaki muâmelelerde hukûkî istikrarın sağlanması, muhayyerlikler ya da akdi feshetme yoluyla sağlanabilir. Bundan dolayı İslâm hukûku, muhayyerlikleri hukûkî güvence altına almıştır.⁶⁴ Zira muhayyerlikler sayesinde kimi zaman, akdi yapanlar arasında rızânın tam olarak oluşmasına, bu yolla da işlemlerin sağlam temeller üzerine oturtulmasına hizmet edilmekte, kimi zaman da, tarafların alda-

⁶⁰ Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, II, 26

⁶¹ Serahsî, *el-Mebsût*, XIII,15-18; Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâ'i*, V,169; Bilmen, *Hukûku İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, VI, 24; Şazelî, Hasan Ali, *Nazariyyetü's-Şart fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Kahire, ty., s. 192-193.

⁶² Ebû Zehrâ, Muhammed, *el-Mülkiyye ve Nazariyyetü'l-Akd*, Daru'l-Fikri'l-Arabî, ty., s. 384.

⁶³ Mecelle, md. 300.

⁶⁴ Ramli, Şemsüddin Muhammed, *Nihâyetü'l-Muhtâc*, Beyrut, 1984, IV, 3

tılmasının önüne geçilmiş olunmaktadır. İnsanlara akdi feshetme hakkı tanındığı için, insanların aldanma yolları ortadan kaldırılmaktadır.⁶⁵ Aşağıda başlıca muhayyerlik çeşitlerine temas edilecektir.

Şart muhayyerliği, alış-veriş akdinde satıcı veya alıcının belli bir müddet içinde satım akdini feshetmek veya icazet vererek geçerli hale getirmek hususunda muhayyer olma hakkıdır.⁶⁶ Şart muhayyerliğinin meşruluğu konusunda hem sünnette⁶⁷ hem de icmâ da⁶⁸ deliller mevcuttur. Şart muhayyerliği, her iki taraf içinde geçerli olup, bu hak, şart koşulan müddet içerisinde taraflara sözleşmeyi fesih ya da kabul yetkisi verir.⁶⁹

Ayıp muhayyerliği, satın alınan mal veya satış bedelinde, akit sırasında akdi yapan tarafın bilmediği bir kusur bulunduğu takdirde, iki taraftan her birisinin sahip olduğu akdi feshetme veya devam ettirme hakkıdır.⁷⁰ Mecelle'nin tarifi ise şöyledir: "Ayıp diye, ehil ve erbâbı arasında malın değerinin düşmesine sebep olan kusura derler."⁷¹ Akitlerde ayıp muhayyerliği, her durumda şart koşulmuş kabul edilir. Zira malın veya bedelinin kusursuz olması şart koşulmasa da alış-verişte esastır. Çünkü mutlak olarak yapılan satım akdi, satılan şeyin ayıplı olmamasını gerektirir.⁷² Ayıp muhayyerliği hakkı konusunda Rasûlullah şöyle buyurmuştur: "Bir müslümanın kardeşi-ne, beyan etmedikçe ayıplı bir malı satması helal olmaz."⁷³ Ayıp muhayyerliği hakkı, ayıp ortaya çıktığı andan itibaren kullanılabilir. Akitten sonra uzunca bir süre geçse de bu hak ortadan kalkmaz. Dolayısıyla ayıp muhayyerliği için belli bir süre sınırı konulmamıştır.⁷⁴

Görme muhayyerliği, bir kimsenin görmediği mal üzerinde, görünce seçimlik hakka sahip olma şartıyla akit yapma hakkına sahip olmasıdır. Bu kimse malı gördüğü anda dilerse akdi fesheder, dilerse de satış bedelinin tamamını ödeyerek akde işlerlik kazandırır.⁷⁵ Görme muhayyerliği hakkı da, akitte şart koşulmaksızın kendiliğinden sabit olur. Zira Rasûlullah şöyle buyurmuştur: "Görmediği malı

⁶⁵ Ebû Zehrâ, *el-Mülkiyye ve Nazariyyetü'l-Akd*, s. 384.

⁶⁶ Bilmen, *Istılâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, VI, 55-56.

⁶⁷ Alış-verişte aldanan bir kişinin durumu (ki, bu kişi ashabdan Habban b. Munakkız 'dır) Rasûlullah'a @ arzedildiğinde, (mezkur sahabeye hitaben) O şöyle buyurdu: "Alış-veriş yaptığında 'aldatma yok, benim için üç günlük muhayyerlik hakkı vardır' de." Bkz.: Şevkânî, *Neylû'l-Evtâr*, V, 182-183; İbn Hacer, *Bülûğu'l-Merâm*, s. 342.

⁶⁸ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn, *el-Mecmû'*, Mektebetü'l-İrşâd, Cidde, ty., IX, 926.

⁶⁹ Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi*, V, 264; Meydani, Abdülğani el-Ğanîmî, *el-Lübâb fi Şerhi'l-Kitâb*, Beyrut, ty., II, 12; Ebû Zehrâ, *el-Mülkiyye ve Nazariyyetü'l-Akd*, s. 390.

⁷⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, XIII, 92.

⁷¹ Mecelle, md. 338.

⁷² Mecelle, md. 336.

⁷³ İbn Mâce, *Ticârât*, 45.

⁷⁴ İbn Kudame, *el-Muğni*, IV, 101; Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc*, II, 56.

⁷⁵ İbn Hümâm, *Fethu'l-Kadir*, VI, 335.

satın alan kimse, malı görünce muhayyerdir.”⁷⁶ Satım akdinde malı görmeden maksat, o mal hakkında bilgi sahibi olmaktır, yoksa mücerret olarak malı gözle görme olmadığı da burada belirtilmelidir.⁷⁷

Ta'yin muhayyerliği, Mecelle'de: “Kıyemiyattan olan iki yahut üç şeyin başka başka bahâları beyân olunarak bunlardan müşteri dileğini almak, yahut, bayi dilediğini vermek üzere satmak sahih olur; buna ‘hıyar-ı ta'yin’ denilir.”⁷⁸ şeklinde tarif edilen tayin muhayyerliği, kıyemi mallarda olur, misli mallarda ise olmaz.⁷⁹ Ta'yin muhayyerliği, alıcıya, malların birisini tercih konusunda düşünme hakkı verdiği için bir manada şart muhayyerliğine de benzer.⁸⁰ Bu muhayyerlik hakkının meşru olabilmesi için, akit sırasında şart koşulması ve tercih konusu mallardan her birinin fiyatının belirlenmesi gerekir. Aksi taktirde bedelde bilinmezlik olursa, akdin fesâdı söz konusu olur.⁸¹ Yine aynı şekilde ta'yin muhayyerliğinde müddetin de belirlenmesi gerekir.⁸²

Muhayyerlik hakkı bulunan kişi, süresi içinde dilerse akdi feshederek malı almayabilir, satıcı ise satmayabilir.⁸³ Tayin muhayyerliğinde müddet gelip geçtiği halde, ta'yin gerçekleşmemişse; Mâlikilere göre akit bozulur, Hanefilere göre ise, akit kesinleşerek bağlayıcı hale gelir. Dolayısıyla muhayyerlik hakkı bulunan kişi, bu hakkını müddeti içinde kullanmak mecburiyetindedir.⁸⁴

Muhayyerlik haklarına ilaveten, İslâm hukûkunda karşılıklı olarak anlaşmak suretiyle diledikleri taktirde taraflara akdi feshetme yetkisi de tanınmıştır. Fesih yoluna gidilen akit, bâtıl ya da fâsit akitlerin iptali şeklinde olabileceği gibi, sağlam olarak doğmuş bir akdin hükümsüz hale getirilmesi şeklinde de olabilir ve bu yolla mevcut akdin hükmü ortadan kaldırılabilir.⁸⁵

⁷⁶ Zeylaî, Cemâluddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf, *Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidâye*, Daru'l-Hadîs, Kahire, ty., IV, 9.

⁷⁷ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, II, 16.

⁷⁸ Mecelle, md. 316.

⁷⁹ Bilmen, *Istîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, VI, 64.

⁸⁰ Karaman, *Mukayeseli İslâm hukûku*, II, 288.

⁸¹ Zuhaylî, Vehbe, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuh*, Dimeşk, 1984, IV, 280.

⁸² Bu müddet Ebû Hanîfe'ye göre üç gün iken, İmam Muhammed ve Ebu Yusuf'a göre (vakti belirlenmek suretiyle) üç günden fazla da olabilir. Bkz.: Bilmen, *Istîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, VI, 64.

⁸³ Ebû Zehrâ, *el-Mülkiyye ve Nazariyyetü'l-Akd*, s. 389.

⁸⁴ Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi*, V, 261-262.

⁸⁵ Senhürî, *Mesâdiru'l-Hak*, VI, 251; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukûku*, II, 254.

Sonuç

İslâm hukûku hayatın diğerk alanlarında olduğu gibi, iktisâdî alanda da pek çok düzenleme ve yönlendirmeye gitmiştir. Ekonomik ilişkiler genellikle ahlakî prensiplerle desteklenmekle birlikte, bununla yetinilmemiş, gerekli hukûkî müeyyideler de beraberinde yürürlüğe konmuştur. Ayrıca normal yollardan hakkını elde edemeyen kimseler için hukûk yolu sonuna kadar açık tutulmuştur. Bu anlamda onun düzenleme getirmiş olduğu konuyla ilgili temel ilkelerinin, öngörmüş olduğu ahlakî yapı ve toplumsal düzenle de koordineli şekilde yürütüldüğü görülür. O bir yandan toplumu, hukûkî ve ahlakî düzenlemeleri bir arada uygulamak suretiyle eğitmiş; öte yandan iktisâdî ilkelerini bu temel yapı üzerine oturtmaya çaba göstermiştir. Ticari ilişkilerin mümkün mertebe kendi mecrasında akmasına gayret gösterirken, onu kontrollü bir denetime de tabi tutarak, başı boş bırakmamıştır. Döneminin ticari faaliyetlerini kendi şartları içerisinde değerlendirerek, hem üreticinin, hem tüketicinin ve hem de piyasanın uyum içerisinde yürümesi adına, sözgelimi karaborsacılığa şiddetle karşı çıkarken, fiyat dalgalanmaları karşısında fiyat sınırlamaları talebini çok da fazla benimsememiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul, 1992.
- Bilmen, Ömer Nasûhî, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâ-mûsu*, İstanbul, 1991.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Beyrut, 1988.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh*, (thk: Ahmed b. Abdulğafur A-tar), Beyrut, 1990.
- Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle İktisat ve Ticaret İlmihali*, İstanbul, 1993.
- Ebû Zehrâ, Muhammed, *el-Mülkiyye ve Nazariyyetü'l-Akd*, Daru'l-Fikri'l-Arabî, ty.
- Ergüney, Hilmi, *Türk Hukukunda Lügat ve Istilahlar*, İstanbul, 1970.
- Erkan, Hüsnü, *Sosyal Piyasa Ekonomisi*, İzmir, 1987.
- Ersoy, Arif, (*Teorik Bir Yaklaşım*) *İktisâdî Kalkınma ve Sosyal Denge İlişkisi* (İktisâdî Kalkınma ve İslâm İçerisinde), İstanbul, 1987.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Bülûğu'l-Merâm min Edilleti'l-Ahkâm*, Beyrut, 1992.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, ty.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah, *el-Muğnî*, Beyrut, 1994.
- İbn Manzûr, Muhamed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1993.
- İbn Nuceym, Zeynelâbidîn b. İbrâhîm, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, (thk: Muhammed Mûti' el-Hâfız), Şam, 1973.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed el-Hafid, *Bidâyetü'l-Müctehid*, İstanbul, 1985.
- İbnu'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdulvâhid, *Fethu'l-Kadîr*, Mısır, 1980.
- İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn Ebû Abdillâh, *İ'lâmu'l-Muvakkîn*, Beyrut, 1991.
- Kallek, Cengiz, *Asr-ı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi* (Bütün Yönle-riyle Asr-ı Saadette İslâm İçerisinde), İstanbul, 1994.
- Karafî, Şihâbuddîn Ebî Abbâs Ahmed b. İdris, *el-Furûk*, Âlimü'l-Kütüb, Beyrut, ty.
- Karaman, Hayreddin, *Asr-ı Saadette İslâm Hukûkununun Oluşumu*, (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm İçerisinde), İstanbul, 1994.

- Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İstanbul, 1987.
- Kâsânî, Alaüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâiu's-Sanâ'i*, Beyrut, ty.
- Küfrâvî, Avf Mahmûd, *er-Riqâbetü'l-Mâliyye fi'l-İslâm*, İskenderiyye, 1997.
- M. Yûsuf Mûsa, *el-Emvâl ve'n-Nazariyyetü'l-Akd*, Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1987, yy.
- Merğînânî, Burhanuddîn Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ty. Mevsilî Abdullah b. Mahmûd, , *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr*, İstanbul, 1987.
- Meydani, Abdulğani el-Ġanimî, *el-Lübâb fi Şerhi'l-Kitâb*, Beyrut, ty.
- Mısrî, Abdussemi', *Muqavvemâtü'l-İktisâdi'l-İslâmî*, Mektebetü Vehbe, Âbidîn, 1983.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn, *el-Mecmû'*, Mektebetü'l-İrşâd, Cidde, ty.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1983.
- Ramli, Şemsüddîn Muhammed, *Nihâyetü'l-Muhtâc*, Beyrut, 1984.
- Röpke, Wilhelm, *Cemiyet Ekonomisi* (Tercüme Muhlis Ete), İstanbul, 1937.
- Senhûrî, Abdurrezzâk, *Mesâdiru'l-Hak*, Beyrut, ty.
- Serahsi, Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, İstanbul, 1983.
- Şahin, Hüseyin, *İktisada Giriş*, Bursa, 1997.
- Şazeli, Hasan Ali, *Nazariyyetü's-Şart fi'l-Fıkhî'l-İslâmî*, Kahire, ty.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Neylü'l-Evtâr Şerhu Münteka'l-Ahbâr*, Kahire, ty.
- Şirbinî, Muhammed el-Hatib, *Muğni'l-Muhtâc*, Daru'l-Fikr, ty., ty.
- Tekarslan; Erdal, *Kalkınmada İnsan Unsurunun Önemi* (İktisâdî Kalkınma ve İslâm İçerisinde), İstanbul, 1987.
- Teshîrî, Muhammed Ali, *el-İktisâd Menâhic fi Durûsin*, Beyrut, 1994.
- Yeniçeri, Celal, *Asr-ı Saadette Devlet Bütçesi* (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm İçerisinde), İstanbul, 1994.
- Zeylaî, Cemâluddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf, *Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidâye*, Daru'l-Hadis, Kahire, ty.
- Zuhaylî, Vehbe, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuh*, Dimeşk, 1984.